

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 р. В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 372.893+94 (477) «1812»

Н.І. Загребельна, В.М. Ухаль
(м. Київ)

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 9-МУ КЛАСІ (НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «РОСІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКА ВІЙНА 1812 року І УКРАЇНА»)

У статті розкрито методичні прийоми використання творів художньої літератури, українських народних дум та історичних пісень для підвищення ефективності засвоєння історичного матеріалу і максимальної організації пізнавальної діяльності учнів на уроках історії України.

Ключові слова: художня література, патріотизм, війна 1812 р., історичні пісні, методичні прийоми, навчання історії.

В статье раскрыты методические приемы использования произведений художественной литературы, украинских народных дум и исторических песен для повышения эффективности усвоения исторического материала и максимальной организации познавательной деятельности учащихся на уроках истории Украины.

Ключевые слова: художественная литература, патриотизм, война 1812 г., исторические песни, методические приемы, обучение истории.

In the article the methodical principles of use the imaginative literature and Ukrainian folk songs and historical songs on the example of researching the subject of «Russian-French War in 1812 and Ukraine» for the improving the way to understanding the historical basis and organization the best cognitive activity of pupils on the Ukrainian history classes are showed.

Keywords: imaginative literature, patriotism, War 1812, historical songs, methodical principles, history studying.

Вивчення в курсі історії України в 9-му класі теми «Російсько-французька війна 1812 р., і Україна» передбачено програмою для загальноосвітньої школи в розділі «Українські землі у складі Російської й Австрійської імперій наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.»¹.

Кожна епоха життя нашого народу, в тому числі період російсько-французької війни 1812 року, яскраво висвітлена у творах художньої літератури, народних думках та історичних піснях. Важливим засобом, що допомагає відтворенню історичного минулого, є художня література, яка робить історичний образ більш конкретним і живим. Тому доцільно використовувати твори художньої літератури як ілюстративний матеріал на уроках історії України.

Залучення уривків із художніх творів під час вивчення історії України сприяє глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель використовує одночасно два шляхи переконання учнів: шлях наукового доведення і шлях показу історичного матеріалу за допомогою літературних засобів.

«Вдало введені в процес викладання програмного матеріалу літературні уривки збагачують його яскравими картинами минулого»². Уявлення учнів про події російсько-французької війни 1812 р. під впливом художніх образів стає повнішим, хід воєнних дій постає перед учнями не у вигляді голих абстракцій і узагальнень, а в яскравому зображенні та зіткненні живих, конкретних людей історичного минулого з їхніми ділами, почуттями й інтересами.

Сформувати в учнів міцні знання, допомогти оцінити історичні факти можна лише в тому випадку, якщо учні не тільки глибоко і конкретно вивчать програмний матеріал, але й будуть уміти користуватися ним у житті, якщо вони засвоять предмет історії не пасивно, а активно, якщо вмітять розбирати й узагальнювати історичний матеріал, якщо матимуть об'єктивне міркування про минуле. Проте і цим не вичерпується значення художньої літератури для навчання історії України. Якщо уривки з художніх творів підібрані вдало, то вони суттєво допомагають учителю історії у вирішенні виховних завдань³.

Майстерне застосування художньої літератури, а також пробудження до неї інтересу в учнів відкриває широкі перспективи використання різноманітних методичних прийомів викладання історії. Яскравість і емоційність образів художньої літератури мають неабиякий вплив на психіку учнів.

«Невеликі за розміром, але надзвичайно цікаві, барвисті уривки з книг емоційно насичують урок, підвищують його якість, звільняють розповідь викладача історії від надмірної абстрагованості та схематизму. Захопливість розповіді, її естетична принадність підтримують неослабну увагу учнів протягом уроку, це надає їм можливість сприйняти матеріал ясно, чітко, глибоко»⁴.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що художня література є одним із найефективніших методичних засобів, який допомагає вчителю виробити в учнів правильне розуміння історії.

Художні твори, які доцільно використати при вивченні теми «Російсько-французька війна 1812 року і Україна», можна умовно поділити на дві групи:

- створені в епоху російсько-французької війни;
- написані про війну багато років опісля неї.

Слід зазначити ряд методичних вимог до використання творів художньої літератури на уроках історії: врахування пізнавально-виховного значення даного матеріалу, художньої цінності твору, врахування на уроці співвідношення основного теоретичного і додаткового матеріалів. Переобтяженість уроку урив-

ками з творів може призвести до того, що основні моменти уроку потонуть у художньому матеріалі, й освітньо-виховна цінність такого уроку буде значно знижена.

Важливе місце і значення у викладанні та закріпленні знань на уроках історії України має робота вчителя і учнів з художньою літературою. Підготовку до уроку з використанням художньої літератури слід проводити відповідально, ретельно і помірковано вибирати матеріал з художньої літератури, при цьому спираючись на такі важливі моменти:

дійсність подій, які описує автор (для цього необхідні аналіз і вивчення вчителем того твору, який буде використовуватися на уроці. Правдивий художній образ відрізняється чіткістю і переконливістю персонажа, потрібною силою переконання, що виховує в учнів відповідне ставлення до відповідної історичної події, співчуття, захоплення, ненависть, а також стимулює думку);

доступність матеріалу (при підготовці необхідно, щоб матеріал, який готується вчителем, відповідав віку і розвитку учнів. Тільки той матеріал, який доступний учням, може їх зацікавити і тим самим дати поштовх для відтворення в уяві подій далекого минулого);

зміст правильно використовувати існуючий матеріал з художньої літератури під час уроку, лекції, розповіді, бесіди (якщо художній твір, який вивчається на уроці, широковідомий, то вчителю краще спочатку дати новий матеріал, а вже потім для закріплення знань необхідно дати матеріал із художнього твору);

матеріал із художньої літератури повинен відповідати завданням і змісту шкільного курсу історії України.

«Включення образів художньої літератури в розповідь учителя — один із методів її використання у вивченні історії в школі. Не слід, однак, забувати, що основним змістом розповіді вчителя на уроці є не викладення літературних творів, а вивчення програмного матеріалу. Літературна конкретизація, не первантажуючи урок, повинна допомагати учням вивчати нове»⁵.

Підготовка до уроку закінчується складанням плану або плану-конспекту. У ньому вчитель намічає використання невеликих уривків із художньої літератури, які містять коротку характеристику, чіткий опис або конкретний вираз із твору того чи іншого письменника. Це, звичайно, не означає, що на уроці потрібне їх точне відтворення. Вчитель органічно включає їх у свою розповідь таким чином, щоб вона звучала переконливо і яскраво⁶.

Проте слід пам'ятати, що перш за все ми повинні готуватися до уроків задовго до початку навчального року. Вивчаючи програму і тему курсу та методичні посібники, знайомлячись із додатковою літературою, ми повинні відбирати головне і, звичайно, проводити попередню роботу щодо добору художньої літератури. Така робота починається зазвичай зі складання бібліографії у двох варіантах — для вчителя і для учнів.

«Розпочинаючи складання першого, більш широкого варіанту бібліографії, вчитель мусить чітко з'ясувати, яку роль у процесі вивчення тієї або іншої теми буде відігравати даний твір художньої літератури — роль посібника чи істо-

ричного документа — і якщо роль посібника, то наскільки він може бути використаним»⁷.

При складанні другого, короткого варіанту бібліографії (для учнів), слід звернути увагу на такі аспекти:

- доступність творів за змістом;
- відповідність даній темі;
- високий художній рівень;
- достовірність подій, які описуються⁸.

«Важливим етапом попередньої роботи над художньою літературою є добір і адаптація уривків із художнього твору, що проводиться безпосередньо напередодні уроку»⁹.

«Вчитель повинен пояснити учням, у чому полягає специфіка художнього мислення і художнього творення, яку роль у літературі відіграє художній образ та художня типізація тощо. Лише засвоївши ці поняття, познайомившись з особливостями художньої творчості, учні зможуть вільно орієнтуватися в рекомендованій на уроках літературі»¹⁰.

«Одним із методів роботи над художньою літературою, який використовується вчителем історії, є метод літературно-художнього ілюстрування. Суть цього методу полягає в тому, що вчитель, висвітлюючи те або інше питання, явище чи подію, а також даючи їй певну оцінку, з'ясовуючи теоретичні поняття, роблячи узагальнення і висновки, наводить яскравий, конкретний уривок з художньої літератури»¹¹.

Якщо уривок відіграє роль посібника, то він допомагає розкрити соціальне коріння історичного явища, з'ясувати абстрактні категорії і поняття, оживити сухо, схематично змальовані в підручнику картини.

Якщо ж уривок відіграє роль документа, він допомагає в наданні учням можливості почути живого свідка минулих епох. Слова очевидця, а можливо, й учасника подій, яким іноді буває автор подібного твору, поглиблюють, розширяють їхні знання про ту або іншу історичну особу, явище, подію.

З методів роботи над художньою літературою доцільно виділити такі:

1. Метод літературно-художнього ілюстрування.
2. Метод аналізу використовуваних уривків.
3. Метод побудови розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривка.
4. Метод посилання на твір.
5. Метод використання матеріалу певного художнього твору (його образів, картин) безпосередньо в розповіді вчителя як будівельного матеріалу цієї розповіді.
6. Комбінований метод, за яким робота над художньою літературою проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі — з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника.

Серед художніх творів ХІХ ст., що яскраво змальовують основні етапи війни, окремі її епізоди й учасників, одне з головних місць належить роману Л.М. Толстого «Війна і мир».

У творі ми бачимо різні прояви боротьби народу, незалежно від походження і стану, з ворогом, прояв героїзму і патріотизму.

Найголовнішою заслугою письменника є те, що він зумів показати російсько-французьку війну 1812 р. справді народною, адже свою землю захищав увесь народ: і простий селянин, і знатний дворянин. А та художня сила, з якою показано велич народу-переможця, зробила роман-епопею «Війна і мир» одним із найбільш видатних творів світової літератури.

Літературні образи, батальні картини роману є будівельним матеріалом для розповіді вчителя.

Російсько-французька війна 1812 р. безпосередньо зачепила й долю українського народу. Викликаючи хвилю патріотичних настроїв проти наполеонівського нашествия, вона дала значний імпульс піднесенню національної самосвідомості українців. Війна 1812 року знайшла відтворення на сторінках повісті «Близнець», що належить перу видатного українського письменника Тараса Григоровича Шевченка. Використовуючи метод літературно-художнього ілюстрування на уроці історії, доцільно процитувати уривок із цього твору: «Наконец, разрешился от бремени своими чудовищными чадами страшный 12-й год. Как жертва всеожжения, вспыхнула святая белокаменная и из конца в конец по всему царству раздался клич, чтобы выходили и стар и млад заливать вражеской кровью великий пожар московский. Достиг этот судорожный клич до пределов нашей мирной Украины. Зашевелилась она, моя родная мать: зашевелилось охочеконное и охочепешее ополчение малороссийское»¹².

Ця цитата конкретизує розповідь учителя про те, що на початку російсько-французької війни 1812 р. в Україні почали створюватися полки оборонців-ополченців та козацькі полки. Патріотичне піднесення набуло такого розмаху, що в Україні до народного ополчення та козацьких полків добровільно вступило близько 70 тис. чол. На Полтавщині й Чернігівщині було сформовано 15 кавалерійських козацьких полків. Один із них спорядив І. Котляревський¹³. Івану Петровичу було доручено сформувати п'ятий полк українського козачого війська для боротьби з Наполеоном. За сумлінне виконання цього завдання Котляревського було нагороджено пам'ятною медаллю, встановленою на честь переможного завершення російсько-французької війни 1812 року.

Як зазначає М.О. Євдокимов, ратні справи 1808 і 1812 рр. були прямо чи опосередковано відображені І.П. Котляревським у 5-й і 6-й частинах «Енеїди», а також і в інших його творах, правда, не пафосно, як у віршах інших поетів, а «травестійно», з українським гумором. Особливо це прослідковується у двох останніх частинах поеми, написаних поетом не одразу після війни 1812 р., а значно пізніше (7, 8, 9 частини)¹⁴. На уроці історії України доцільно використати уривок із поеми, де є прямий натяк на очільника дворянства «зрадливого Латина», який порушував козацький устав.

Еней на старших галасає.
Мерщій до себе їх ззиває
І мовить, ставши на бугру:

«Моєї мови не жахайтесь
(Бо нею управля Зевес)
І зараз з військом одправляйтесь
Брать город, де паршивий пес,
Латин зрадливий, п'є сивуху,
А ми б'ємось зо всього духу.
Ідїть палїть, рубайте всіх;
Громадська ратуш, зборні ізби
Щоб наперед всього ізслизли,
Амату ж зав'яжіте в міх»¹⁵.

У ході російсько-французької війни 1812 р. українці безпосередньо долучилися до перемоги над чужоземними загарбниками, виявили приклади героїзму і патріотизму. Так, у Бородінській битві відзначилися Малоросійський, Полтавський, Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Глухівський, Чугуївський, Катеринославський, Єлизаветградський, Новоросійський та Волинський піхотні й кінні полки, в яких служили переважно українці. Багато українців билось в партизанських загонах — відомі загони Ф. Потапова (Самуся), Є. Четвертака. Ці події яскраво відображені в українських народних думках та історичних піснях. Цінність такого історичного джерела, як фольклор, відзначалася тим, що він є одним джерелом і єдиним із старовини, з якого ми дізнаємося про ставлення до тієї чи іншої події не «вченого монаха, не приказного дяка, не самодержавця і його боярина, а самого народу»¹⁶.

Тому думи та історичні пісні, написані в епоху російсько-французької війни, є своєрідним документом, з якого можуть черпати знання і дослідники, й учні.

Розповідаючи учням про героїчну боротьбу проти навали Наполеона і використовуючи метод аналізу літературних уривків, варто використати пісню «Пише король листи, а король французький». Пісня записана в липні 1937 р. від селянки Олени Подзирей із села Лип'янка Златопільського району на Черкащині. Пісню вона чула від свого чоловіка, учасника героїчної Севастопольської оборони 1854–1855 рр. і героя Плевни.

На особливу увагу заслуговує ця пісня й тому, що вона, показуючи безпорадність і розгубленість царя Олександра I (в пісні — Олександр-Павел), підносить великого російського полководця, справжнього героя російсько-французької війни 1812 р. М.І. Кутузова.

ПИШЕ КОРОЛЬ ЛИСТИ, А КОРОЛЬ ФРАНЦУЗЬКИЙ

Пише король листи,
А король французький,
Аж до білого царя:
«Оддай, оддай землі,
Олександр-Павел,
Аж по річку по Дністро,
Гей, аж по річку по Дністро!

Як не 'ддаси землі,
Олександр-Павел,
То я тебе розорю,
Ох, по твоїх дворах.
По твоїх соборах
Все конюшні становлю,
Гей, все конюшні становлю!
Ох, по твоїх дворах,
По твоїх соборах
Все конюшні становлю.
По твоїх кімнатах,
По твоїх палатах
Всі ребята заведу,
Гей, всі ребята заведу!»
Ой і зажурився
Олександр-Павел,
У сенаті сидячи:
«Гей, пани наші, пани,
Пани сенатори,
Що ж ми будем робити,
Гей, що ж ми будем робити?
Пани наші, пани,
Пани сенатори,
Що ж ми будем робити.
Що король французький
Пише дрібні листи —
Хоче землі одбити,
Гей, хоче землі одбити!»
Ох, і обіззався
Генерал Кутузов:
«Не тужися, голова!
Дам я тобі військо
Крепкого запаса
На француза-короля,
Гей, на француза-короля,
Дам я тобі війська
Крепкого запаса
На француза-короля,
Щоб не була дурна,
Дурна-нерозумна
Французькая голова,
Гей, французькая голова!
Щоб не була дурна,
Дурна-нерозумна

Французькая голова,
Що почала биться,
Биться-воюваться,
А тепера сомиря!
Гей, а тепера сомиря!»¹⁷

При вивченні теми «Російсько-французька війна 1812 року і Україна» доцільно використати історичну пісню про Матвія Платова, записану в 1919 р. від селянки Тетяни Танцюри у Вінницькій області.

Герой Вітчизняної війни 1812 р. — прославлений керівник донських козаків Матвій Платов, оспіваний у численних російських і українських народних піснях. Платон — Матвій Іванович Платов, отаман Війська Донського, учасник боїв проти Наполеона під Прейсеш-Ейлау в 1807 р., Гродно, Смоленськом, Бородіно (1812 р.); в останньому бою він командував п'ятьма полками козаків, здійснив рейд у тил ворога. Платов брав участь у боях під Таругіном і Малоярославцем, ходив зі своїми козаками у тил ворога, організовував партизанські загони, бився проти французів на Березіні, під Вільно і Ковно, під Лейпцигом.

ПІСНЯ ПРО МАТВІЯ ПЛАТОВА

У нашого Платона
Не бритая борода,
Не спущені волоса;
Платон закон преступив.
Бритву й ножниці купив,
Свою бороду оббрив,
Свою бороду оббрив,
Чорні кудряшки опустил
І до француза приступив.
Француз його не пізнав,
За купчика пощитав:
«Чи ти купчик, чи купець.
Чи купецький синовець?
Ти по світу проїжджав,
Чи Платона не видав?»
«Мені Платон родина,
Одна нас мать родила,
Одним щастям дарила
І на білий світ пустила!»
«Якже ти Платон, —
Покажи нам свій патрон».
А Платон патрон виймав,
А француз від нього утікав.
Платон з двора виїжджав
Та на брамі написав:

«Дурень француз, як ворона,
Пустив з рук Платона!»
А з столиці виїжджав,
То на ставні написав:
«Дурний француз, як сова,
Пустив із рук Платова!»¹⁸

Використовуючи комбінований метод, за яким робота над художнім твором проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі — з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника, історичною картою, доцільно ознайомити учнів з піснею «Полно, братці, тоскувати — лучче пісню заспівати». Пісня про вигнання Наполеона записана у серпні 1938 р. від Олександра Гайдамаки із села Старий Мерчик на Харківщині.

**Полно, братці, тоскувати — лучче пісню заспівати
(Пісня про вигнання Наполеона)**

Полно, братці, тоскувати —
Лучче пісню заспівати.
Заспіваймо сильно, хвацько
Про життя своє солдатське;
Як ми в лагерьх стояли,
Много горя ми прознали,
Хоч і горя [ми] прознали
Та француза [ми] узяли;
Як взяли його на пушку, —
Збили його на галушку;
Як взяли його в ружйю, —
Змолотили на багно;
Як взяли його в штики, —
Покотив він і рожки!
Ой тікав же він, тікав,
До Парижа не попав;
До Парижа не попав,
В лісі темнім ночував,
А там птиця ночувала,
Громко-громко закричала,
Громко-громко закричала,
Бонапарта ізлякала.
Бонапарт тоді піднявся,
Дев'ять день тоді тікав,
Знов в Париж не міг попасти,
А злетів, щоб к чорту впасти.
«Ось зробила що з мене
Да Російська земля!»¹⁹

З метою поглиблення уявлень про події 1812 року вчитель використовує методичний прийом посилання на художній твір. Зокрема, на такі твори: Л.М. Толстой «Війна і мир», М.Ю. Лермонтов «Бородіно», «Два велетні», С. Голубов «Багратіон», М. Задонський «Денис Давидов», Ю. Трусков «Хаджибей», Л. Раковський «Кутузов», С.Ф. Глінка «Військова пісня», І.А. Крилов «Ворона і Курка», «Вовк на псарні», «Щука і Кіт», А.С. Пушкін «Наполеон», «Полководець», І. Кованько «Солдатська пісня» та ін.²⁰

Одним із варіантів перевірки якості засвоєння знань про військові події 1812 року є самостійне опрацювання рекомендованих учителем творів художньої літератури і подальші відповіді на запитання.

З метою закріплення знань учнів доцільно скласти таблицю «Війна 1812 року в творах поетів і письменників».

Доцільність використання пропонованих методичних прийомів роботи з творами художньої літератури на уроках історії України залежить від рівня підготовки класу, особистості вчителя, індивідуальних творчих можливостей учнів і вчителя.

Необхідність використання художньої літератури на уроках історії України при вивченні теми «Російсько-французька війна 1812 року і Україна» зумовлюється тим, що саме це джерело знань має невичерпні можливості для образного відтворення минулого, є засобом емоційного впливу на учнів, одним з ефективних чинників формування духовної культури молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Навчальна програма з історії для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. — К., 2012. — 34 с.

² *Євдокимов М.* Особливості історії Вітчизняної війни 1812 року у віршах та піснях: глас ліри, глас народу / М. Євдокимов — «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. — К., 2012. — Вип. 61. — С. 10.

³ *Коляда І.* Історія України (1914–1939) в художньо-літературних образах: Навчальний посібник / І. Коляда, Н. Загребельна, Н. Порало. — К., 2004. — С. 7.

⁴ *Котляревський І.* Енеїда: Поема / І. Котляревський — К.: Радянська школа, 1989. — С. 17.

⁵ Навчальна програма з історії для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. — К., 2012. — С. 7.

⁶ Там само. — С. 12.

⁷ *Коляда І.* Вказ. пр. — С. 19.

⁸ Там само. — С. 20.

⁹ *Цвікальська Г.* Використання художньої літератури на уроках історії СРСР в 8–9 класах / Г. Цвікальська. — К.: Радянська школа, 1958. — С. 19.

¹⁰ Там само. — С. 19–20.

¹¹ Навчальна програма з історії для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. — С. 14–16.

¹² *Шевченко Т.* Близнець / Шевченко Тарас. — М.: Правда, 1977. — С. 173.

¹³ *Реєнт О.* Історія України. Підручник для 9-го класу загальноосвітніх закладів / О. Реєнт, О. Малій. — К.: «Генеза», 2009. — С. 31.

¹⁴ Євдокимов М. Вказ. пр. — С. 360.

¹⁵ Котляревський І. Енеїда: Поема / І. Котляревський. — К.: Радянська школа, 1989. — С. 198.

¹⁶ Коляда І. Вказ. пр. — С. 8.

¹⁷ Українські народні думи та історичні пісні / [упорядкув., П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах]. — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1955. — С. 256.

¹⁸ Там само. — С. 260.

¹⁹ Там само. — С. 263.

²⁰ Назарець О. Історія СРСР в художньо-літературних образах / О. Назарець, Т. Папенкова, Б. Воронов. — К., 1978. — С. 26.

Стаття надійшла до редколегії 20.11.2012.